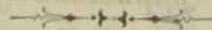


ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ

Երկարատե և այս տարի սովորականից խիստ և ցրտաշունչ ձմռանից ձանձրանալով, մանաւանդ քաշած թուլութիւնից և — տկարութիւնից յետոյ, Փետրվարի քսանին ազգիս Վեհափառ Հայրիկը կարճ ժամանակով օգտփոխութեան համար մեկնեց Աղէքսանդրապօլ և Սանահին, որտեղից վերադարձաւ Մարտի մէկին, Փետրուար ամսի վերջին տաք օրերի շնորհիւ ձիւնն արդէն վերացել էր Արարատեան դաշտից և եղանակն էլ բաւականին տաքացել։ Վեհափառը համեմատաբար բաւականին կազդուրուած, ցանկացաւ ս. Լուսաւորչի Վիրապնամտի տօնին ուխտ գնալ Խորվիրապ վանքը և ս. Էջմիածնից մեկնեց Երևան, բայց անձրևային եղանակն ու ճանապարհների վատութիւնն արգելք եղան Յերունազարդ Հայրապետի փափագանաց և նա ս. Լուսաւորչի տօնն Երևանում անցկացնելուց յետոյ, Մայր Աթոռ վերադարձաւ։

Ս. Էջմիածին վերադարձան Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրենեանը, Եղիշէ ծ. վարդապետ Մուրադեան և տ. Մեսրոպ ու տ. Մամբրէ վարդապետները, որոնցից վերջին երկուսը Թիֆլիզ էին գնացել տպարանական գործերով։



ՆԵՐՍԷՍ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԸ

Մեր մտաւոր աշխարհահայեցողութեան վրայ ահագին տպաւորութիւն է թողնում պատմութեան ուսումնասիրութիւնը։ Լաւ, բաղմակողմանի հմտութիւն ձեռք բերած պատմագէտը ոչ միայն պատմութիւնից իւր կեանքի և կենցաղի համար խրատներ է ընդունում, ազնուացնում իւր հոգին, նա միշտ կարող է նաև ապագայ դալիք

չարիքի և բարիքի մասին իւր խոհերն ունենալ: Պատմական գործողութեանց մէջ կայ ակնյայտնի, կարելի է ասել, նախագծուած հետեւողութիւն, թելադրած բնութեան մէջ գործող օրէնքներով և ոչ թէ, ինչպէս առերեւոյթ թւում է, զօրեղ անհատների և մեծ պատմական անձերի ցանկութիւններով ու կամքով ուղղուած: Մի շարք անյայտ մնացած և ուշադրութիւնից խուսափած հանգամանքներ միացած՝ յայտնի երեւոյթներ են առաջ բերում, որ իբրեւ ակներեւ արդիւնք, միայն սովորական մտածման համար են ինքնաբոլիս և անկախ հրատարակւում: Պատմութեան դասը խիստ շահաւէտ է հայերիս համար և մենք, որ ամենաշատ կարիքն ունինք, ամենից քիչ ենք օգտուում այդ դասից. որովհետեւ արեւելցու ծուլութիւն ասեմ, դարերի մաքառման և տանջանքներից առաջացած խոնջութիւն ասեմ, մեզ դարձրել են անտարբեր և թուլացրել մեր բնական հետաքրքրութիւնը: Իբրեւ պատմական կեանքով ապրած հին ազգ, մենք իսկապէս պէտք է պատմութիւն սիրենք և հետամտենք նրա խորքերը հետախուզելու: Եւ սակայն որքան քիչ բան ունինք կատարած մեր՝ թէ անցեալ և թէ ներկայ պատմութեան ուսումնասիրութեան նկատմամբ, մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք նաեւ այն հանգամանքը, որ պատմութիւնը պատկանում է այն սակաւթիւ գիտական առարկաների շարքին, որով կարող է զբաղուել և հայ ուսումնականը՝ փակուած իւր խցում, կամ մասնաւոր տանը:

Տասնեւթերորդ դարում Չաժեանը տուեց իւր յայտնի հայոց պատմութիւնը երեք հատորի մէջ ամփոփուած: Համարեա երկու դար է անցել նրա ժամանակից և մենք կանգնած ենք նոյն կէտի վրայ և չունինք մեր անցեալ կեանքի ուսումնասիրութեան ամփոփումը, որ բաւարարութիւն տար ներկայ պահանջներին: Հարկաւ այդ երկու դարում անգործ չենք մնացել, պատմական շատ կնճիռներ և չհասկացուած խնդիրներ լուծուել են կամ պարզաբանուել, եւրոպական գիտութեան բարերար ազդեցութիւնը աննկատելի չէ անցել մեզ համար. սակայն դեռ

չէ երևացել մի ստեղծագործող և միացնող քանքար, որ ցար ու ցրիւ կատարուած աշխատութիւնների արդիւնքը կարողանար միացնել և մի ամբողջական գործ դնէր մեր առաջ։ Ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը, առժամանակ դո՛ւ պիտի լինինք այն մարդկանց փորձերով, որոնք աւագ, քար ու կիր են պատրաստում ապագայ շինութեան համար։ Այդ ձևի աշխատութիւն եմ համարում, եթէ խնդիրն ամփոփենք մեր նորագոյն պատմութեամբ, հանգուցեալ Երիցեանի, Գիւտ քահանայի և Լէօի հայոց նորագոյն պատմութեան նուիրուած աշխատութիւնները, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարեանների Եւրոպա գաղթած գաղթական հայերի մասին կատարած ուսումնասիրութիւնները, Պ. Եղեանի նշանաւոր աշխատութիւնը՝ նուիրուած Պետրոս Մեծի հայերի հետ ունեցած յարաբերութեանը ևն։ Բոլորն ի մի հաւաքած բաւական ճշխացրել են մեր ունեցած պատմական պաշարը և լուսաբանել մեր նորագոյն պատմութեան շատ էջեր։ Եւ պէտք է ասած, որ ըստ մեծի մասին այդ պատմական, և ոչ թէ պատմական ու գրական ուսումնասիրութիւնները՝ բացառութեամբ պ. Գարագաշեանի՝ հայոց պատմութեան քառահատոր գրքի, կատարւում են զլիսաւորապէս վերջի դարերի համար, սկսած ԺԶ-ից, որովհետեւ այդ ժամանակուանից միայն, բացի պատմական—գրական հեղինակութիւններից, պահուած են նաև ժամանակակից դոկումենտներ—վաւերաթղթեր։ Եւ հէնց այդ պատճառով, մինչդեռ հայոց հին պատմութիւն ուսումնասիրողը, զուտ գրական և պատմական հարցերը միմիանցից դժուարանում է անջատել, նորով պարագայը գործ ունի կամ կարող է ունենալ միայն զուտ պատմական խնդիրների հետ։

Մի հանգամանք ևս ուշադրութեան արժանի է։ Յիշած հեղինակները նիւթի մշակման զանազան ձև են ընտրել, ի նկատի առնելով, թէ ում համար են գրել և թէ ինչ հայեցակէտով են աւաջնորդուել։ Մի քանիսը ձգտել են ընթերցող հայ հասարակութեան մեծամասնութեան ծանօթացնել մեր նորագոյն պատմական դէպքերի հետ։

Նոցա գլխաւոր նպատակը չի եղել անյայտ կամ չ'լուծուած հարցեր լուծել, պատմական խնդիրներ մշակել, այլ որոշ չափով պատրաստի, բայց ոչ ամենքին դիւրամատչելի նիւթերն ընդհանրացնել։ Անկասկած է, որ դա մի ծառայութիւն է և մեզ պէս կրթութեամբ յետ մնացած ժողովրդի համար անհրաժեշտ մի ձեռնարկութիւն։ Սակայն այդպիսի աշխատութիւններն իսկապէս օգտակար են միայն այն ժամանակ, երբ կատարուում են կամ ժողովրդակա՛նացնելու ընդունակ մասնագէտների ձեռքով, կամ երբ սովորական աշխատողները հիմք են ընդունում մասնագիտաբար մշակուած և գիտութեան բովով անցած աշխատանքներ։ Ամեն մի մասնագիտական աշխատանք մի նպատակ ունի. առաջադրած խնդրի ճշմարիտ լուծումը գտնել։ Շատ մասնագէտներ սխալւում են, ահագին ջանքեր երբեմն ապարդիւն են անցնում, առանց դրական հետեանք թողնելու։ Այդ հանգամանքն երբէք չպիտի խանգարէ գնահատելու և շատ բարձր գնահատելու մասնագէտի անխոնջ որոնածը, նրա չարչարանքների պտուղը, թեթեւ կերպով գրողը, ով ինքն իրեն աշխատանքի չի ենթարկում, կամ այլ և այլ պատճառներով չի կարող, ամբոխի, մեծամասնութեան առաջ երբեմն մեծ հեղինակութիւն է ստանում, միայն չպիտի մոռանալ, որ այդպիսի մարդիկ երբեմն մեծ չարիքների պատճառ են դառնում։ Նոքա թիւր կարծիքներ, հազար ու մի տարրական սխալ մտքեր են տարածում ընթերցողների մէջ, որի հետեանքը երբեմն խիստ ողբալի է լինում։

Այդ իսկ պատճառով է, որ մենք ըստ ամենայնի գերակշիռ ենք համարում մասնագիտաբար, բայց բարեխղճաբար կատարուած աշխատութիւնները. դոքա մնայուն են. այդ ճանապարհով ստացած դրական արդիւնքներն ամենահասարակ ընթերցողի համար էլ անհետ չեն կորչում։ Աննկատելի կերպով, գրաւոր կամ բերանացի կրկնութիւններով մասնագէտների ծանր տքնութիւններով ստացած արդիւնքներն ընդհանրանում են, մեծամասնութեան սեփականութիւն դառնում։ Հ. Չամչեանը չէր կա-

բող իւր նշանաւոր պատմութիւնը գրել, եթէ երկար տարիներ Մխիթարեան դրաղարանում աղբիւրների ուսումնասիրութեամբ չաքնէր և երբ նա միանգամ գործը կատարել էր, այլ ևս դժուարութիւն չկար Պալասանեանների, Չաքճեանների և Աբովեանների համար՝ համառօտել, ժողովրդականացնել նրա կատարած գործը և ժողովրդի բոլոր շրջաններին դիւրամատչելի կացուցանել։ Բայց միևնոյն ժամանակ Հ. Չամչեանի կատարած աշխատանքի շնորհիւն է, որ հնարաւոր է դարձել ժողովրդական պատմութիւն գրելը։

Այժմ մի հարց տանք, կարո՞ղ է արդեօք Չամչեանի գործը կատարող մի նոր անհատ դուրս գալ և մեզ տալ մի պատմութիւն, որ քստ ամենայնի գոհացնէր մեզ։ Դժբախտաբար ոչ և ահա ինչու։ Որքան էլ պատկառանքով ենք յիշատակում Հ. Չամչեանի գործը, առանց հաշուի առնելու նրա ներքին առաւելութիւնները և թերութիւնները, մենք գիտենք, որ նրա համար անհամեմատ հեշտ էր եռահատոր մի պատմութիւն գրել, քան եթէ մէկը ներկայ ժամանակներում՝ կամենար համանման մի աշխատութեան ձեռնարկել։ Նախ և առաջ որովհետև հայկական բանասիրութիւնը նրա օրով դեռ նոր էր սկսուել հետաքրքրութեան առարկայ դառնալ, պատմական եղած աղբիւրները բաւական սահմանափակ էին, աղբիւրներից իւրաքանչիւրի մասին աւանդաբար հաստատուած հիմնաւոր կամ անհիմն կազմուած համոզւունքը բաւական հաստատուն և անխախտ էր և երկրորդ՝ պատմագէտը իւր աշխատանքը կարող էր բաւական գոհացուցիչ լի կատար ածել, եթէ նա յաջողակ վերապատմում էր այլ և այլ պատերազմների, իշխող հարստութիւնների նկարագրութիւնը և պատմած դէպքերի պատմական կապը հաստատում։

Որքան այժմ փոխուած են պահանջները, մեծացած նոցա չափը։ Մեր ո՞ր պատմագիրն է իւր աեղում և գերում. Ագաթանգեղոսը չորրորդ դարուց բերուել է հինգերորդ, Չենոբ Դլակը չորրորդից՝ ութներորդ, Մովսէս Խորենացու մասին եղած վէճը մինչև օրս որոշ կէտի չի հանդուժ։ Այս գրական հարցերի լուծումն էլ դեռ բաւական չէ։

քաղաքականի հետ անհրաժեշտ է ծանօթանալ բուն ժողովրդական կեանքին, նրա ներքին, մտաւոր շարժման բուն պատկերը վերականգնել, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրա արուեստները, գրականութիւնն, իրաւունքը, մի խօսքով ազգի ներքին հոգեկան և մտաւոր կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները։ Այս բոլորի վրայ աւելանում է մի բան ևս, մինչդեռ առաջ պատմութիւնը քաղում էին պատմական գրքերից, մէկի հաղորդածը միւսով ստուգելով, կամ մէկի թերին միւսով լրացնելով, վերջին դարում աւելացել են մի շարք պատմական աղբիւրներ, որոնց մասին առաջներում դադափար անգամ չունէին։ Այդ աղբիւրներն են հին դրամների գիտութիւնը, արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնը և իբրեւ դնահատելի յաւելումը — աւելի ընդարձակ չափով քան հնումն էր — ժամանակակից վաւերացման գործածութիւնը, որ մեր պատմութեան մէջ, անկախ և ոչ թէ պատմութիւնների մէջ, պահուած է սկսած Կիլիկիական թագաւորութեան ժամանակներից։

Պատմութեան այս օժանդակ և անհրաժեշտ գիտելիքները հայերիս մէջ ուսումնասիրութեան և ուշադրութեան առարկայ են դարձած պատահական կերպով, մասնաւոր անհատների, եթէ կարելի է այսպէս ասել, սիրողների կողմից։ Յիշենք օրինակի համար շ. Ալիշանի նշանաւոր տեղեկագրական — պատմական երկերը, լի ամենատեսակ հարուստ նիւթերով, Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանի Ստորագրութիւն հինգ գաւառացի լիւմիաճնի, Սարգիս եպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանի Ճոնապարհորդութիւն ի մեծն Հայս, Հ. Ն. Սարգիսեանի Տեղագրութիւնը ի փոքր և ի մեծ Հայս ևն, որոնք որոշ չափով աչքի ընկնող փորձեր են՝ օգտուելու պատմութեան համար հայկական բաղմաթիւ արձանագրութիւններից, կամ Կ. Սիպիլեանի գառաւորութիւն Ռուբինեան գրամոց աշխատութիւնը, որն արդէն, թէև միայն նուիրած է հայոց վերջի՝ Կիլիկիական թագաւորութիւններին, ներկայացնում է բաւական լրիւ մի գործ, կազմուած համեմատ

գիտութեան նորագոյն պահանջներէ։ Այս ուղղութեամբ առաջ գնալով, կարող ենք թուել նաեւ ուրիշ անուններ, որոնք ջանք են գործ դրել վաւերացման հրատարակելու, հարկանցի կերպով ուսումնասիրելու հայկական երաժշտութիւնը, ճարտարապետութիւնը, մանրանկարչութիւնը, բայց իրողութիւնն այս է, որ կատարուած գործը սաստիկ սահմանափակ և աննշան է՝ համեմատած առարկաների կարեւորութեան հետ։ Եւ ինչպէս կարող է այդպիսի պայմաններում հայ պատմագէտ դուրս գալ։

Այդ առարկաներից առայժմ՝ միայն մէկը՝ արձանագրութեան ուսումնասիրութիւնը պէտք է հաւատալ, որ կանոնաւոր ընթացք կունենայ։ Այդ հաւատը հիմնուած է այն բանի վրայ, որ ինչպէս իւր ժամանակին յայտնուել է, պր. Մառը հայ և վրացի մասնագէտների աջակցութեամբ, Ս. Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական ընկերութեան ձեռնառութեամբ, որոշել է հաւաքել հայերէն և վրացերէն արձանագրութիւնները, հրատարակել և պարզաբանել։ Իսկ միւս առարկաները տակաւին որոշ ծրագրի նիւթ չեն դարձել։ Ամենակարեւորը դոցանից ես համարում եմ հաստատուն գրաւոր աղբիւրները, այն է՝ դիւանական գրութիւններն և վաւերացման թղթերը։ Դիւտ քահանայ Աղանեանի «Դիւան Հայոց Պատմութեան» հրատարակութիւնն անշուշտ ուշագրութեան և խրախուսանքի արժանի ձեռնարկութիւն է, բայց չպէտք է մոռանալ, որ համանման աշխատութեան համար թէ աւելի պատրաստութիւն է հարկաւոր և թէ մանաւանդ աւելի մեծ շրջանի աջակցութիւն։

Այդպիսի գործունէութեան յարմարագոյն տեղը, ինչ ասել կուզի, որ էջմիածնի վանքն է, որտեղ թէ նիւթերի առատութիւն կայ և թէ հեշտ է ուրիշ տեղերից անդամ նիւթեր հաւաքել և թերութիւնները լրացնել։ Այսպէս օրինակ, անցեալ տարի Աղ. Երիցեանի մատենադարանի հետ ստացուել են բազմաթիւ վաւերացման թղթեր, չորս հազարի է հասնում։ Խաչիկ վարդապետի, մի մասնաւոր մարդու հաւաքած վաւերացման թղթերի ժողովածուն և որքան նկատում եմ, մասնաւոր անհատներ մեծ ուրախութեամբ են իրենց

ձեռին ունեցած վաւերաթղթերը Էջմիածնի մատենադարանին ուղարկում։ Դժբախտաբար մի ժամանակ հակառակն է տեղի ունեցել, ոչ թէ ներս են բերել, այլ Էջմիածնից են վաւերաթղթեր դուրս տարել, ինչպէս ցոյց են տալիս վերատին ստացուող թղթերը. բայց ժամանակները փոխուել են. Էջմիածնում էլ հասկանում են նոցա արժէքը և ձեռք բերած թուղթը պահում է առանձին խնամքով։ Գիտենք, որ բաւական չէ դեռ թղթեր հաւաքելը, աւելի օգտակար և անհրաժեշտ կ'լինէր, ուսումնասիրել եղած նիւթը և գոնէ արձանագրութիւնների ծրագրուած մշակման զուգընթացաբար մշակել նոցա և եղած նիւթերը հրատարակել։

Թէ որքան կարևոր ձեռնարկութիւն կ'լինէր այդ ստացուցելն աւելորդ է, բայց շատ ճշմարտութիւններ կան, որոնց կրկնութիւնը երբէք քննա չէ և հետեւեալում փորձում եմ միայն մի նոր օրինակ աւելի տալ ի հաստատութիւն այդքան տարրական մտքի։ Ներսէս Հինգերորդ կաթողիկոսն, անկասկած, դիւանագիտական մեծ հանճար է ունեցել և բացառիկ բախտով, նրա այդ ուղղութեամբ գործունէութեան և մտածման արդիւնքը համարեա թէ ամբողջութեամբ պահուած է ներկայումս նրա բազմաթիւ կոնդակների և թղթերի մէջ։ Այդ կրկնակի հանդամանքի շնորհիւ, շատերն են հետաքրքրուել նրա կեանքով ու գործունէութիւնով, փորձել են նրա մասնաւոր կամ ընդհանուր գործունէութեան նկարագիրը տալ, բայց ներսէսն, ինչպէս մեր պատմական կեանքի շատ խոշոր գէմքեր, սպասում են իրենց պատմագրին։ Եւ պատմագիր կարող է երևան գալ, երբ կ'կատարուեն նախորդ պատրաստական աշխատութիւններ, երբ կ'ղտուեն, մեկնութիւններով և բացատրութիւններով պարզաբանուած կհրատարակուեն նրա բազմաթիւ թղթակցութիւնները։ Այդ պատճառով այդպիսի մի աշխատութեան համար մի թեթիւ ցուցմունք անելն էլ, կարծում ենք, առանց յայտնի օգուտի չի լինիլ։

1901 թուին Պետերբուրգում գտնուած ժամանակ պ. Կ. Եղեան ինձ առաջարկեց ցուցակագրել Սանատար-

եանի ձեռագրերի այն մասը, որ հանդամանքների շնորհիւ դեռ Կարինի դպրոցը չի ուղարկուած, այլ պահուում է Եղեանի մօտ: Սկիզբը նոյն իսկ պ. Եղեանին յայտնի չէր ձեռագրերի թիւը, որ տարիների ընթացքում, հանդուցեալ Սանասարեանի կենդանութեան օրով, փոքր առ փոքր ըստ մեծի մասին փոխով, երբեմն նաև ընծայաբերութեամբ, ձեռք էին բերուել: Զեռագրերի թիւը հասնում է 189, հետոն էլ հաշուած Սանասարեան վարժարանում գտնուածները, որոնցից 43 համարը արդէն ցուցակագրուած և ցուցակն էլ տպագրուած է պ. Հ. Աճառեանի ձեռքով, սկիզբը Հ. Ամսորեայում և ապա առանձին արտատպութեամբ¹⁾: Այդ աշխատանքն ինձ միջոց տուեց ծանօթանալու Ներսէս կաթողիկոսի կոնդակների հազուադիւր ժողովածուի հետ, որ մեր կարծիքով Սանասարեան ձեռագրական ժողովածուի ընտրագոյն գանձերիցն է:

Այդ կոնդակները (153 համար ըստ կարգի ձեռագրաց) կազմուած են երեք հատորների մէջ, գրութեան սովորական թերթի վրայ, միածալ մեծութեամբ և բաղկացած են 1219 թերթից (հատոր Ա. ունի 400 և 376 և Գ. 433 թերթ): Ժողովածուի հնագոյն կոնդակը 1844 թուականն իցն է, վերջինը 1856, Ներսիսի կաթողիկոսութեան համարեա ամբողջ ընթացքում: Սակայն սխալ կ'լինէր կարծել, որ այդ ժողովածուի մէջ մենք ունինք Ներսիսի բոլոր գրուածների պատճէնները: Կոնդակները գրուած են զանազան ձեռքերից, սակաւաթիւ օրինակներ Ներսիսի բնագիրն է, մի քանիսը նրա ձեռքով սրբագրուածներ են: Այդ ժողովածուն հանդուցեալ Սանասարեանցին նուիրել է Ներսիսի ազգական Յարութիւն Շերմազանեանը և պէտք է կարծել, որ Շերմազանեանի տանըն էլ ի մի են կազմուել այդ երեք հատորները:

Ինձ յաջողուեց ցուցակագրել առաջին հատորը և երկրորդի մի մասը, 622 կոնդակ. առաջնում կայ 597 օրինակ, իսկ երեքը միասին կունենան 1500 օրինակից

1) Հ. Աճառեան, Գուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին. Վիեննա, 1900.

աւելի: Քանի որ, ինչպէս գիտենք, շատ շատ են ներսիսի կոնդալները, պէտք է յուսալ, որ հիմք բռնելով այս ժողովածուն, ցանկացողը կարող է ներսիսի, գոնէ կաթուղիկոսութեան օրով գրածներն ամբողջացնել: Իմ ցուցակագրած մասը վերաբերում է 1844-ից մինչև 1849 թուականներին և ըստ բովանդակութեան և կարևորութեան կարելի է մի քանի մասի բաժանել: Հետևեալում ես փորձում եմ տալ իմ ցուցակագրած մասի բովանդակութիւնը, յարմարութեան համար ամբողջը մի քանի գլուխների բաժանելով: Որպէսզի ընթերցողը չձանձրանայ, նմանօրինակ խնդիրների մասին կոնդակներից ստացած տեղեկութիւնը համառօտակի պատմել եմ, փոխանակ չոր ու ցամաք ցուցակագրութիւնը տալու: Խնդրով մասնագիտաբար պարապողը կ'գտնի համապատասխան կոնդակների թուահամարները, որը բուն ժողովածուի մէջ ինքս եմ նշանակել դուռնաւոր մատիտով: Այս էլ պիտի ասեմ, որ մեր մատենագարանում և Ա. Երիցեանի գրքերի մէջ բազմաթիւ են ներսիսի կոնդակները, առաջինները կարգաւորուած չեն, իսկ Երիցեանինը մի քանի ցուցակներ ունի: Սկզբում մտածում էի բոլորը միացնել և աւելի ամփոփ տեղեկութիւն հաղորդել, բայց որքան էլ ցանկալի լինի այդպիսի մի աշխատանք, ժամանակ շատ պահանջելով, կ'ձգձգուէր և կ'կատարուէր արդեօք երբ և է: Այդ մտածմունքով բարւոք համարեցի քչով բաւականանալ, աւելին յարմար ժամանակի, կամ ուրիշներին թողնելով:

1. Կաթուղիկոսը Պետերբուրգում եւս նրա ընդհանրական իրաւոքների վերահաստատութիւնը: Ներսէսը կաթուղիկոս հաստատուեց 1843 թ. Օգոստոսի 13-ն, նիկողայոս առաջին կայսեր ներկայանալու համար Քիշինեից ուղղւորուեց ս. Պետերբուրգ և անմիջապէս սկսեց կարգաւորել կաթուղիկոսական ծանրակշիռ խնդիրներ՝ թէ դէպի տէրութիւնը և թէ դէպի իւր հօտն ունեցած յարաբերութեան մասին: Այդ խնդիրներից կարևորագոյնն ընդհանրական կաթուղիկոսի իրաւանց ընդունելութիւնն էր Թուրքիայի և Ռումինիայի հայերի կող-

միջ: Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով այդ կապը խզուած էր, ընդհանրական կաթողիկոսին պատարագին չէին յիշատակում և ոչ էլ եկեղեցական խնդիրներում նրա կարգադրութիւններին ենթարկուում: Ներսէսը մեծ ջանք է գործ դնում և յաջողում է եկեղեցական այդ երկպառակութիւնը վերացնել ազգի միջից: Այդ առթիւ բազմաթիւ են նրա գրած կոնդակները, ուղղած՝ «ամենապատուելի միաբանութեան սուրբ լուսաւորչերամ ազգի Հայոց, որք ՚ի Կոստանդնուպօլիս և յամենայն շրջակայս նորին հոգևորականաց և մարմնաւորականաց».. «առ Աստուածատուր արքեպիսկոպոս պատրիարքն Կ. Պօլսոյ», «գերայարգ ազգապետաց, ամիրայից, գործավարաց ի մեծ տէրութեանն Օսմանեան», «առ Զաքարիա արքեպիսկոպոս պատրիարքն սրբոյ Նրուսաղէմի»: Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի ձեռքով, «առ Մատթէոս Աբէլեան ի Կ. Պօլիս», «առ Կարապետ արքեպիսկոպոսն ի Կ. Պօլիս», «առ Յակօր աղայ Մատթէոսեան, Կարապետ աղայ Յակօրեան, Յարութիւն ամիրայ Յովհաննիսեան և Զանիկ ամիրայ Սիմոնեան»: Այս անձանց նուիրուած բոլոր գրութիւնները նոյն նիւթին են վերաբերում, բայց կրկնութիւն չեն ներկայացնում, այլ նայած թէ ում է գրութիւնն ուղղուած, ըստ այնմ էլ յարմարեցրած է բովանդակութիւնը և ձևը: Առաջի (№ 1) կոնդակի մէջ Ներսէսը թուրքահայերին գրում է. «Ծանուցանեմ, զի մեծազօր կոյսրն... բարեհաճեալ ընդ միաձայնութիւն պատգամաւորացն... զրամատայիւ ի 13-ն Օգոստոսի անցեալ 1843 ամի հաստատեաց զմեզ և.. պարգևեաց մեզ զբընդանդիայ օրդէն և աստղ սրբոյն Աղէքսանդրի Նեակոյ.. հրամայեաց ձմերել աստ ի Սանկա Պետերբուրգ... յազապսաստակագոյն իմն նուազութեանց անձնականաց հազիւ ուրեմն անագան այժմ կարողանամ յայտնել ձեզ և համօրէն աղգիս.. զբարեշնորհութիւն տէրութեանն»:

Այդ անդրանիկ հայրապետական կոնդակը գրուած է 1844 թ. Ապրիլի 21-ն Ս. Պետերբուրգում և կրում է ստորագրութիւն՝ «Եպիսկոպոսապետ և կաթողիկոս Հայոց, պատրիարք սրբոյ Էջմիածնի, Ներսէս Աշտարակեցի»:

Նոյն թուականին Պօլսոյ Աստուածատուր պատրիարքին գրած կոնդակում հաղորդում է հետաքրքիր մանրամասնութիւններ, յայտնելով, որ 1843 ներքին գործոց մինիստրից թուղթ է ստացել և 1500 ռ. գանձարանից նպաստ Պետերբուրգ դնելու, ուր տկարանալով պառկել է մահճում Օգոստոսի 3-ից մինչև Սեպտեմբերի 20-ը, Տկաթութեան պատճառով էր, որ թէև Օգոստոսի 15-ին էր կայսեր ներկայանալու ժամանակ նշանակուած, միայն նոյեմբերի 28-ին է կարողացել այդ պարտքը կատարել № 2:

Մի քանի կոնդակներում (№№ 6, 7, 9) նկարագրում է իւր ներկայանալը Նիկողայոս կայսեր և առ Մատթէոս Արէշեան գրած թղթում, որին ուղարկում է Պօլիս ուղարկած բոլոր կոնդակների ռուսերէն թարգմանութիւնը — «չունելով զյայտ... տեղեկութեանց ձերոց ձերում հայրենի լեզուի» — գրում է. «Ես եղէ համարձակաբար առ յիշեցուցիչ անցելոցն բազմաց, թէ դու կայսր, քոյով յառկական հրովարտակաւ առիս յամի 1827 յամսեանն փետրվարի, առաքելոյ ինձ ի ձեռն Դիակիչին, յանձնեցեր ինձ հաւատարմացուցանել հօտին յանձնեցելոյ իմում տեսչութեանց՝ թէ յամենայն ժամանակս լինելոց նոցա անբեկանելի հաւատարմութեամբ իւրեանց առ աթոռ կայսրութեան ամենայն ռուսաց, լինելոց էր և դուք բաց աչօք պաշտպան նոցա՝ Նոյնպէս և եղբայր ձեր Աղէքսանդր կայսր ի Լիբցիլիէ գրեալ էր զզուամտ առ ազգս հայոց, թէ պարտաւոր եմ ես յայտնել ի ներքոյ արեգական զննորհակալութիւն իմ յազգէ հայոց՝ յազադս անբեկանելի հաւատարմութեանց նոցուն: Եւ այս ահա 44 տմ է հպատակութիւն հայոց տէրութեան ձեր, եթէ փոքու իւրք յայտնեցեալ իցէ երբեմն մեծութեան ձերում նշանաւ անհաւատարմութեան հայոց»:

Եւ ասաց նորին կայսերական մեծութիւնն. թէ ոչ երբէք, եւ վասն իմ վստահացոյ ասել, թէ ի մասին անձին իմոյ ևս զերջանիկ զանձն իմ համարիմ թէ ունիցի որ ի չափ մազի միջ հաստատել զկայսրութիւն վասն իմում անհաւատարմութեան, իսկ ապա խնդրեմ... զհովանաւո-

բութիւն... տուեալ զողջոյն հրաժարական համբուրիւ աջաց
արձակեցաք»:

Ներսէսը, վճռած լինելով աղգի միջից վերացնելու
կաթուղիկոսական ընդհանրական իրաւունքի չընդունելու
մասին ծագած տարաձայնութիւնները, մտքեր պատրաս-
տելու համար, կողմնակի շօշափում է այդ հարցը և հռով-
մէական եկեղեցւոյ օրինակով ցոյց տալիս, թէ ինչ ահա-
գին նշանակութիւն ունի միութիւնը (№ 3):

Պօլսում կաթուղիկոսի յարուցած խնդիրն արգելք-
ների է պատահում, յատկապէս Աստուածատուր պատրի-
արքի կողմից և Ներսէսը ստիպուած միջնորդ է ձգում
Յարութիւն և Զանիկ ամիրաներին, Յակօբ և Կարապետ
աղաներին, որոնց մօտ յանձնարարական թղթերով ուղար-
կում է Երեմիա Գէորգեան Արծրունուն: Այդ միջոցին
Պօլսում տեղի են ունենում պատրիարքների փոփոխու-
թիւն՝ Աստուածատուրին հետեւում է Կարապետ արք-
եպիսկոպոսը, սորան էլ Մատթէոսը և Ներսէսը ի վերջոյ
հասնում է իւր նպատակին: (Կոնդակների ժողովածուի մէջ
այդ խնդիրը շօշափում են №№ 1—4, 6, 8—17, 31, 36,
42, 45—55 և 59 կոնդակները):

Հազիւ թէ Ներսիսի այդ նիւթի մասին գրած թըղ-
թերը միայն այսքան լինէին. ժողովածուն շատ թերի է.
օրինակի համար, 1844 մինչև Դեկտեմբերի 4-ը նրա գրած
թղթերի համարը հասնում է 232-ի, — կոնդակներից մե-
ծագոյն մասը ունին համարներ — մինչդեռ ժողովածուի մէջ
ունենք նոյն տարուց 29 կոնդակ, 30-րդն Դեկտ. 21-
իցն է, հետեւապէս Ներսիսի գրած մօտ 250 կոնդակից
կայ միայն մի ութերորդ մասը: Նոյն էլ կարելի է տեսլ
նաև հետեւեալ տարիների մասին. օր. 1845-ին մինչև Յու-
նիսի 23-ը նա գրել է 106 համար կոնդակ, մինչ ժողովա-
ծուի մէջ պահուած է 23 օրինակ և այսպէս էլ միւս տա-
րիներից: Միայն թէ պահպանուած յաջորդական համար-
ների շնորհիւ գիւրին է ստուգել կորած թղթերի քա-
նակութիւնը և այլուր գտնուածների հետ ի միասին ըստ
կարելոյն ամբողջացնել Ներսիսի գրադրութիւնը:

Միւս տեղեկութիւնները, որ մենք կարող ենք քաղել այդ կոնգրակներից, անշուշտ այնքան մեծ նշանակութիւն չունին, որքան ժամանակաւորապէս հայոց եկեղեցում ծագած պառակտման վերացման խնդիրը, սակայն նորանից իւրաքանչիւրն այն ժամանակներում հասարակական բնաւորութիւն ունէր և պատմագիրը պարտաւորեալ նոյա հետ պէտք է ծանօթ լինի:

2. Առաջնորդական հարցը արտասահմանում ապրող հայերի մեջ: Մեծ խնդիր էր Վալախիայի, Ռումինիայի և Մոլդաւիայի հայերի առաջնորդական հարցը, որ Ներսէսը կամենում էր նախ քան էջմիածին գնալը, Քիչինեից՝ աւելի մօտ տեղից կարգաւորել: Այդ նպատակի համար նա իր մօտ է կանչում Վալախիոյ և Մոլդաւիոյ վիճակաւոր Գէորգ եպիսկոպոսին, սակայն նրան չեն թողնում սահմանից ներս գալ հակառակ այն բանի, որ «օրինօր տէրութեանն ուսւսաց ի տալն զգրամօտ վասն կաթողիկոսութեան հայոց՝ տայլն և զհրամանագիր ամենայն սահմանապահաց Ռուսաստանու ընկալնուլ ի սահմանանս ուսւսաց զամենայն հոգեւորականս հայոց՝ ունողս զհրամանագիր կաթողիկոսի էջմիածնի վասն մտանելոյ ի սահման Ռուսաց» և հէնց այդ օրէնքի հիման վրայ կաթողիկոսը, կարծելով «թէ վասն մեր ևս իցէ գրեցեալ», ուղղակի հրաւիրել էր Գէորգ եպիսկոպոսին: Որպէսզի սորա հետ պատահած անհաճոյ դէպքը ուրիշ հոգեւորականների հետ էլ չկրկնուի Ներսէսը թղթով դիմում է մինիստրին: Մոլդաւիոյ առաջնորդական հարցը կայանում էր նրանում, որ հայերը ոչ միայն հրաժարւում էին պատրիարքից նշանակուած առաջնորդին ընդունելու, այլ ներօխի տուած հարցերին, թէ տեղական հայ եկեղեցին ինչ կալուածներ ունի, ինչպիսի դպրոցներ և թէ սօքա ինչ վիճակում են, պատասխանում են թէ՛ իրաւ է եկեղեցիներին կից կալուածներ կան, բայց դժբա պատկանում են ազդին և ոչ թէ եկեղեցուն և հետեւապէս պարտաւոր չեն հոգեւոր իշխանութեանը մերձաւոր հաշիւ և տեղեկութիւն տալու: Ժողովրդի հակառակութեան և գոգուման պատճառ

ները կրկնակի էին. կաթուղիկներն ազդեցութիւնը, որոնք յաջողեցրել էին հայոց դպրոցում տեսուչ և կրօնի գասաառու կարգել լատինահայ Սերոբէ Պապիկեանին և Պօլսոյ պատրիարքի թուլութիւնը, որ տեղի էր տուել Մօլ-դաւիոյ հայերի ամբաստանութեանը և երկու պատրիարք-ների կոնդակով հաստատուած Գէորգեապիսկոպոսին՝ իբրև անարժանի՝ հեռացնել, և միևնոյն ժամանակ այդ անար-ժան հրատարակուածին ուրիշ տեղ պաշտօնի կանչել։ Ներ-սէսը պատրիարքին այդ առթիւ գրում է. հարկաւոր է ունենալ զօրեղ իշխանութիւն և անընկճելի կերպով պաշտպանել եկեղեցու իրաւունքները։

Այդ հարցին նուիրուած են №№ 20—29 և 38 կոն-դակները, որոնց մի մասը գրուած է մասնաւոր անձանց, և Ներսէսը, նոցա յիշեցնելով իւր վաղեմի անձնակա-ն ծանօթութիւնը, բացատրում է ազգի և եկեղեցու շահը և հրաւիրում է աջակցել վերջացնելու ազգամիտս վէճերը։ Ժողովածուի մէջ հարցի վախճանական ելքի մասին կոն-դակներ չեն պահուած։

3. Ամստերդամի Հայոց եկեղեցու խնդիրը։ Ներ-սիսին հետաքրքրում էր Ամստերդամի անժուխ մնա-ցած հայոց եկեղեցու վիճակը։ Պօլսից Յովհաննէս ա-միրա Տատեանը այդ եկեղեցու մասին տեղեկութիւններ էր գրել Ներսիսին և սա հիմնուած դրա վրայ «ներսային դործոց մինխտրին» միջոցով «օտարականաց մինխտրին» գրել է տուել հոլանդական կառավարութեան, պաշտպան կանգնելով հայոց եկեղեցու սեպհականութեան իրաւունքին։ Այդ խնդրի առթիւ Պօլսի պատրիարքի հետ համերաշխ դործելու դիտաւորութեամբ, իւր գրագրութիւնների պատ-ճէնները նրան է ուղակում և նրանից լրացուցիչ տեղե-կութիւններ խնդրում (Կոնդակներ №№ 18, 39.)։

4. Ասորոց պատրիարքի յարաբերութիւնը Ներսիսի հետ։ Քանի Ներսէսը Պետերբուրգումն էր գտնուում, ա-սորոց պատրիարքը մահմեդականներից հալածուած, դի-մում է նրան և խնդրում նրա միջնորդութիւնը ուս-կառավարութեան առաջ, որ պաշտպանեն նոցա։ Ներսէսը

կատարում է նորա խնդիրքը, դիմում է ներքին դործոյ մինխարին և իւր միջնորդութեան մասին հաղարդում է ասորինքրին (կոնդ. № 12, 19.):

5. Սալլանթեան Սերովբէ եւ Գէորգ եպիսկոպոսներ ի եւ Գ. ք. Պատկանեանի մասին զրաժ կոնդակներ: Մի քանի կնիքակներ կարեւոր կենսագրական տեղեկութիւններ են պարունակում Սալլանթեան եպիսկոպոսի (№ 34, 37) Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանի և Հաշտարխանի առաջնորդ Սերովբէ եպիսկոպոսի (№ 61 և 246) մասին: Սոցանից առաջինն ներսէսը Պօլսի ուստայ դեռպանի միջոցով արդելել էր Ռուսաստան մտնել և այդ մասին պատրիարքին գրում է իւր վարմունքի շարժառիթը. Գաբրիէլ քահանային մերժում է նիժնի Նովգորոդի ժամանակաւոր հովիւ նշանակելու, իսկ Սերովբէ եպիսկոպոսին գրում է, որ ինքը 1822 թ. Յովսէփ Վոլֆ անգղիացուց պարգև է ընդունել Հէնրի Մարտէն անգղիացի քարոզչի ճանապարհորդութիւնը, տպագրուած Լանդոնում 1822 թ. «Հայերէն թարգմանութեամբ»: Այդ գրքի մէջ ասուած է, որ Հէնրի Մարտէնը 1812 թ. Էջմիածնում եղած ժամանակ Սերովբէ եպիսկոպոսից լսել է, որ Էջմիածնի իսկական կաթողիկոսը ոչ թէ եփրեմը, այլ ներսէսն է, որ հայոց եկեղեցու մէջ կան մեծամեծ թերութիւններ ևն: Կնիքակով առաջարկում է, «Խնդրեմ շնորհ կալնուլ կարգալ զայն արժանաւորապէս մտադրութեամբ... ապա մեզ զբացատրութիւն»: Գրուածքի ոճը խիստ հեզնական է և կարող է լոյս սփռել ներսիսի բնաւորութեան այնպիսի յատկութեան վրայ, որ գովելի կոչել յամենայն դէպս չի կարելի: 1812—1846 թիւը ռիս պահելու համար խիստ երկար ժամանակամիջոց է: Երբ Սերովբէն 1847 թ. մեռնում է, ներսէսը Թիֆլիզից իւր տեղապահ Դուկաս արքեպիսկոպոսին գրում է. «Մեք համարեմք զվախճան Սերովբէի և Գէորգ եպիսկոպոսաց՝ ոչ առանց յատկական այցելութեան Աստուծոյ իւրումն հրաշակերտ տաճարի և մեր ամենեցուն» (№№ 364, 367, 368, 372, 376, 377): Այստեղ յիշած Գէորգ եպիսկոպոսը Ախալցխայի յաջորդն էր,

Կարապետ Տայեցի եպիսկոպոսի, Թիֆլիզի առաջնորդի ձեռնասուներ, Նրա մահուան առթիւ մեծ ընդհարում տեղի ունեցաւ Կարապետ եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի մէջ. կաթողիկոսը հրամայել էր կնքել նրա գոյքն ու թըղթերը՝ քննութիւն անելու համար, իսկ Կարապետը հակառակ կարգադրութիւն էր արել (№№ 328—331, 336, 339, 340, 348, 350, 359—363, 402, 430, 433, 473, 534, 575)։

6. Կաթողիկոսի վերադարձն Էջմիածին և Օծոռի։ Ներսէսը մայրաքաղաքից փոխանակ ուղղակի Մայր Աթոռ վերադառնալու, գնում է և բաւական ժամանակ մնում է Քիչինեում—մենք տեսանք թէ ինչ գլխաւոր խնդիրների պատճառաւ—բայց կային նաև ուրիշ փոքրիկ տեղական թեմական խնդիրներ, որ նախկին առաջնորդն ուզում էր կարգաւորել և այնպէս հեռանալ։ Նրա զանազան կոնդակները մի տեսակ օրագրութիւն են նրա արածների համար և միջոց են տալիս ժամանակագրական կարգով հետեւելու, թէ նա երբ վերադարձաւ Էջմիածին, ճանապարհին ինչ քաղաքներում որքան մնաց, մինչև որ 1846 թուի Մայիսի 13-ին հասաւ Մայր Աթոռ։ Քիչինեից յետոյ ամենից երկար կանգ է առել Թիֆլիզում՝ 1845 թ. Դեկտեմբերի 17-ից մինչև հետեւեալ տարուայ Մայիս ամիսը։ Էջմիածին հասնելուց մօտ մի ամիս յետոյ, Յունիսի 9-ին ձեռնադրւում է կաթողիկոս, իսկ միւռնօրհնութեան հանդէսը յետաձգում է մինչև Հոկտեմբերի 27-ը՝ ժողովածուի մէջ չկայ նրա հայրապետական անդրանիկ կոնդակի պատճէնը, այլ միայն թուրքահայերին և մի քանի մասնաւոր անձանց ուղարկուած օրհնութեան և ողջոյնի թղթեր (№ 63)։

(Շարունակելի)։